

הענווה ופרדוקס-הענווה

"וְהָאִישׁ מִשֶּׁה עָנָו מְאֹד - - מְכַל הָאָדָם אֲשֶׁר עַל פְּנֵי הָאָדָמָה" קוראים אנו בפרשתנו. מהי ענווה? התשובה לשאלה זאת אינה קלה, ונדון בה בהמשך. לפני זה עלינו לתת את הדעת לכך שמושג הענווה סבוך בפרדוקסים שבאו לידי ביטוי גם בהומור היהודי. ביטוי תלמודי לאחד הפרדוקסים האלה מצוי בסיומה של מסכת סוטה (מט ע"ב). המשנה מתייחסת שם בנוסטלגיה לתקופות העבר, ולכמה מחכמי אותן הימים, בעלי מעלות ללא רבב. המשנה מסיימת מסכת זכרונות זו, בהתייחסות לרבי, רבי יהודה הנשיא, מסדר המשנה: "משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא". את המשנה היו שונים ולומדים בעל פה. כששנו משנה זאת לפני רב יוסף, גדול אמוראי בבל בדור השלישי, הוא הגיב: "לא תיתני ענוה דאיכא אנא": "אל תשנה [תלמד] ענווה", הענווה לא בטלה, "שהרי אני נמצא". האבסורד שבאמירה זאת מיידי, והוא מלמד אותנו על המוזרות שבענווה. הכרזת הענווה, ואולי אף המודעות לה הורסות אותה. רב נחמן, גדול הדיינים באותה תקופה, לא נבהל מהאבסורד והוסיף: "אל תשנה יראת חטא, שהרי אני נמצא".

מהי ענווה? מזוית אחת נוכל לאפיין את הענווה כניגוד המוחלט של הנרקיסים. ניגוד זה מתבטא בשלושה מרכיבים שונים של הענווה, אותם נוכל לאפיין בקונטרסט לניגודם:

[א] ענווה (כניגוד לגאווה), פירושה הערכה עצמית שקולה ונאותה.

[ב] לדברי הפסוק "וְהָאִישׁ מִשֶּׁה עָנָו מְאֹד", מוסיף רש"י "עניו - שפל וסבלן". ענווה (כניגוד לקפדנות או גסות רוח) פירושה גילוי סובלנות כלפי האחר, בייחוד כלפי מי שעומד במדרגה חברתית, אינטלקטואלית או שכלית נמוכה יותר. זאת מהות ענוותנותו של הַלֵּל הזקן, שחיבר לסובלנות גם סבלנות בלתי משוערת: "קפדנותו של שמאי בקשה לטורדנו מן העולם ענוותנותו של הלל קרבנו תחת כנפי השכינה" (שבת לא ע"א).

[ג] ענווה (כניגוד לרדיפת כבוד) היא המוכנות לוותר על הכבוד וההערצה של האחרים, על גינוני האצולה ועל סימנים חיצוניים המבטאים את מעמדם המועדף.

על גבולות הענווה

הענווה היא מעלה מופלאה, אלא שיש לסייג כל אחד ממרכיבים אלה. נתחיל מהמרכיב השני. סובלנות? הלוא פעמים רבות חייב האדם להילחם בתקיפות על זהותו ואמיתותו. זה היה המצב היהודי הכרוני, כמיעוט המוקף בקונצנזוס תרבותי שלילי ובמוסכמות חברה עוינות.

מכאן הצורך להיות 'עז כנמר': "יהודה בן תימא אומר, הוי עז כנמר, וקל כנשר, ורץ כצבי, וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים. הוא היה אומר, עז פנים לגיהנם, ובשת פנים לגן עדן" (אבות ה, כ). בדברים אלה באה לידי ביטוי הסתירה הרובצת על העזות. לפעמים היא דרך לגיהנום, לפעמים היא חובה כדי להתגבר על הלחץ החברתי. דברים אלה שפותרו על ידי הרמב"ם, מהדהדים בהגותו של ברוך שפינוזה (אתיקה, מאמר ד עמ' ריט): "הענווה – זו תאוה לעשות מה שהוא טוב בעיני הבריות..." "הענווה המביאה את האדם לוותר על האמת, היא לפי חז"ל "ענווה שלא לשמה". טוב ממנה היא ה"תוכחה לשמה", דהיינו המאבק על האמת (ערכין טז ע"ב).

עתה למרכיב השלישי: ענווה ולא רדיפת כבוד. הרבה מגינוני הכבוד הקשורים בתפקידו או משרתו של אדם אכן נראים מלאכותיים ומעושים, ולאור נסיבות מסוימות אף מגוחכים, כשלוש תרועות החצוצרה לנשיא, או הפניה 'כבודה' לשופט. אולם, האם ביטול הכבוד להורים ומורים קידם את החינוך, את החברה או את האנושות?

ועתה למרכיב הראשון: שפיטה עצמית של ענוותנות? כאן נפערת בפנינו סכנה פסיכולוגית. הענווה עלולה להיפך לשפלות חולנית. על כך הזהירה אותנו החסידות (קול מבשר ח"ג, פסח): "אף בשפלותו, צריך [אדם] "לראות" את עצמו, ולא יאמר לנפשו נואש... שמדת שפלות והכנעה היא מידה טובה, אבל לא שיאמר על ידי זה נואש, ולא יוכל לסבול את עצמו עוד". דברי רש"י "שפל וסבלן" מקבלים עכשיו משמעות שונה: "וכמו שאמר הרבי רבי שמחה בונם מפשיסחה זצ"ל, על דברי רש"י ז"ל על הפסוק וְהָאִישׁ מִשָּׂה עָנָו מְאֹד, "שפל וסבלן", רצה לומר, אף בשפלותו יסבול [אדם] את עצמו". ובנוסח אחר (שם, פרשת בהעלותך) מתפרש הפסוק (משלי יד, יב) יֵשׁ דָּרֶךְ יֵשָׁר לְפָנַי אִישׁ - - וְאֶחָרִיתָהּ דָּרְכֵי מָוֶת": "מי שאומר בלבו נואש, ומתמרמר כל כך עד שלא יאמין שהקב"ה ישמע תפלתו, ואינו סובל את עצמו - זהו דָּרְכֵי מָוֶת. רק כל אחד ואחד צריך לחזק ולהאמין כי ה' יתברך מקים מעפר דל ומאשפות ירים אביון, ועל ידי זה יוכל להגיע אל הקדושה".

הענווה והפוליטיקה

אכן אצילית היא מידת הענווה, אך, כפי שראינו מאוימת היא על ידי סכנות רבות. אלא שמעבר להן יש סכנה פרדוכסלית נוספת. בתארו את חורבן בית המקדש, טוען רבי יוחנן (גיטין נו ע"א) ש"ענוותנותו של רבי זכריה בן אֶבְקִילוֹס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו והגליתנו מארצנו". רבי יוחנן מסביר את החורבן באמצעות סיפור פרדיגמטי. מנהיגי ישראל מועמדים בפני דילמה בלתי אפשרית. ניסיונות שונים מוצעים כדי לפתור את הבעיה, אך זכריה בן אֶבְקִילוֹס נצמד למילות החוק ומטיל עליהם ווטו. באותן שעות קריטיות, הוא לא ראה את עצמו מוסמך לקבל החלטות פורצות גדרות. ענוותנותו לא אפשרה לו להרגיש

אחריות ולאזור אומץ, החייבים ללוות את הסמכות שבידו. לפיכך – לפי רבי יוחנן – הביא חורבן. עתה יכולים אנו לפתור את הפרדוקס אתו התחלנו את דיוננו. רב יוסף ורב נחמן היו חכמים בעלי סמכות ורב פעלים. בדבריהם הם לימדו שאסור שהענווה ויראת החטא ישתקו את בעלי הסמכות. אדרבה. הרב, שבאומץ וביטחון עצמי, משתמש בסמכות שבידו כדי לפסוק פסיקות הלכתיות אך נועזות, ברגעים הקריטיים שהחברה נזקקת להם, יכול להיות בעל ענווה. הרב המתיר הרואה את התוצאות ההרסניות של האיסור וירא מהם, גם הוא ירא חטא. מעניין, דווקא רבי יהודה הנשיא, עליו נאמר 'משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא' מהווה דוגמה בולטת להנהגה תקיפה שיש בה ענווה. לפני מותו הוא קרא לבנו רבן גמליאל "ומסר לו סדרי נשיאות" באומרו "בני! נהוג נשיאותך ברמים, זרוק מרה בתלמידים" (כתובות קג ע"ב). ההנהגה אינה סותרת את הענווה.

אכן, אם יש דוגמה בולטת ל'אנטי-ענווה' הרי היא הפוליטיקה, בייחוד הפנים-מפלגתית. התחברו בה אמביציה אישית ותפיסה עצמית מגלומנית, גסות רוח כלפי השותפים לדרך כשההבדלים ביניהם הוא אישי לחלוטין, ויחסי ציבור של בניית תדמית פיקטיבית, כאילו לפנינו מוצר מסחרי. אלא שהפוליטיקה נתנה לנו גם את הדוגמה הבולטת ביותר לענווה. לשם כך נחזור אל "אחרון הענוותנים" רבי יהודה הנשיא, המציג לפנינו שלוש דמויות שהגשימו בחייהם את אידיאל הענווה (בבא מציעא פ"ה ע"א). הדמות הראשונה היא אביו, רבן שמעון בן גמליאל, שידע לוותר על כבודו. השנייה היא יונתן בן שאול שהכיר כי דוד מסוגל יותר ממנו להושיע את ישראל. למורת רוחו של אביו הוא קיבל עליו את גזר דינה של ההיסטוריה (שמואל א כג, יז): "וְאַתָּה תִּמְלֹךְ עַל יִשְׂרָאֵל וְאַנְכִי אֶהְיֶה לְךָ לְמִשְׁנָה". הדוגמה השלישית, לדעתי הדרמטית ביותר, מציגה בפנינו את דמותם של שני מנהיגים כמעט אנונימיים, בני בתירה. כשבני בתירה, מנהיגי הסנהדרין, נוכחים לדעת את גדלותו של הלל הזקן, הם נסוגים ומוסרים לו מרצון את ההנהגה הרוחנית של העם. הם מהווים את הביטוי הנעלה ביותר של הענווה, הענווה הפוליטית הבלתי אפשרית. כנראה שניתן לומר "איזהו עניו המכיר בחמתו את מקומו", ומוכן לוותר על מקום שאינו מתאים לו. בני בתירה הם גיבורי הענווה, סמל לוותר על האנוכיות לטובת העם ולטובת האמת והחובה. זהו מבחן הענווה הבלתי אפשרי, המוטל על כל מנהיג.